

Szabó Gábor

EP, egy konzervatív posztmodern

Nagyon nehéz még tárgyszerűen írni EP szövegeiről, értékelni a tragikusan félbeszakadt életmű jelentőségét, mert a veszteség lassan múló fájdalma egész egyszerűen lehetetlenné teszi az elfogulatlan objektivitás mímelését. Alighanem a modern magyar irodalom egyik legjelentékenyebb alkotói pályája záródott le a lidércesen szép *Hasnyálmirigynaplóval*, amellyel tehát (megszakítottságában is) úgy rögzült befejezett egészé EP szövegüniverzuma, hogy egyszermind lezáratlan és nyitott maradt. Az utóbbi regényekből kirajzolódó poétikai lehetőségek már nem előzményei semminek, hanem csupán torzóban maradt következményei egy roppant műgonddal megtervezett, egymásra épülő rétegekből, elemekből formálódó szövegtáj monumentális alaprajzának. Esterházy hozta létre a magyar próza talán legcél tudatosabban megtervezett életművét, amelynek belső alakulását a szinte mérnöki precizitással, akár évekre előre elgondolt építkezés jellemezte. Sok más mellett jól példázhatja ezt a fajta előre gondolkodást az a Szegedy-Maszák Mihály által is említett¹ megfigyelés, hogy a 2006-ban megjelent *Utazás a tizenhatos mélyére* oldalain már olvasható egy utalás a 2014-ben megjelenendő *Egyszerű történet*-sorozatra. Ám ez a célirányosan építkező tervszerűség alighanem a *Bevezetés...* oldalain válhatott világossá először, ahol ugyanis a figyelmes olvasó számára láthatóvá lett, hogy a „kis fehér könyvek”-ben addig megjelentetett szövegek – a *Daisy*, az *Ágnes*, a *Függő*, *A szív segédigéi*, a *KMP*, vagy a *Fuvarosok* –, és az olyan, csak folyóiratban közölt írások, mint pl. a (rég) *Mozgó Világban* napvilágot látott *A fogadás naplója*, vagy a *Jelenkorban* közölt *A mámor enyhe szabadsága* mindig is egy gondosan megkonstruált, egymással számtalan tekintetben összefüggő hálózat részei voltak. Visszatekintve viszont már az is világosan látszik, hogy a mű bizonyos szöveghelyei miképpen előlegezik meg a későbbi írások bizonyos motívumait, szereplőit, eseményeit. (Hogy ismét csak egy példát hozzak, az 1991-es Duna-regényt.) Wernitzer Juliánával folytatott beszélgetésében EP egyébként egy számítógépes program kidolgozásához hasonlította a Nagy Könyv létrehozását² (e módszer próbaverziója volt a *Termelési-regény* előre-hátra lapozgató szerkezete), több írásában viszont a kőművesmunka fegyelmezett célracionálisával hozza összefüggésbe munka-

1 Szegedy-Maszák Mihály: „Szavakkal beszélünk szavakról”, Kalligram, 2015/4., 80.

2 Esterházy-kalauz, Magvető Könyvkiadó, Bp. 1991, 22.

módszerét. Így pl. az *Otthon* című, korainak mondható esszéjében³, amelynek néhány részlete – így a kőművesség és az írói szerep viszonyának taglalása – *A szavak csodálatos életéből* címmel a Mindentudás Egyetemén tartott 2003-as előadásában a „miben hasonlít az író a kőműveshez?” kezdetű szövegrészben tér vissza⁴, és hogy egy „kései” prózát is említsek ebben a vonatkozásban, ugyanez az építőipari metafora bukkan fel a *Semmi művészet* oldalain, ahol a formálódó szöveg jelenik meg az épülő ház képében.⁵ A nyelvi anyag folytonos átmozgatása, új rendbe, összefüggésekbe állítása a terjeszkedő életmű-építmény belső ritmusának, dinamikájának egyik fontos mozzanata lett, amely egy idő után a szövegek parodisztikus önhivatkozásaiban vált egyre inkább az írói modor részévé. E célirányos formálódás szigorú következetességgel végiggondolt munkafolyamata másfelől viszont roppant egységet teremt az írói szövegüniverzumon belül, amelyben az egyes témák, nyelvi formák, motivikus vagy frazeológiai modulok vándorlása, felbukkanása, kiemelt vagy perifériális összefüggésekben történő ismételt szerepeltetése és variálása nemcsak az építkezés folyamatát teszi láthatóvá, hanem nyomatékosítja az életműben kiemelt fontosságú nyelvi-poétikai és tematikai szempontú alapvetéseket is. Kis túlzással talán az is megkockáztatható, hogy már a *Bevezetés...* kijelölte azokat az irányvonalakat, amelyek különböző hangsúlyokkal, hangsúlyeltolódásokkal az életmű markáns rétegeit fogják képezni. Amikor a 168 órának adott interjúban EP azt mondja, hogy „Az Isten–haza–család–versenyszámokban bárkit beelőzők jobbról”⁶, akkor ez nem csupán gyilkosan szellemes politikai oldalvágás, hanem – bár nyilvánvalóan egyszerűsítek most – azokat a számára kiemelten fontos témákat, problémákat is rögzíti, amelyek hangsúlyosan voltak jelen már az 1986-os kötet posztmodern mátrixában. Ugyanezt fogalmazza meg és támasztja alá egyébként az *Esti* egyik mondata: „*Esti Kornél végigtekintett az örén. Hogy mi van a nemzet asztalán. Isten, haza, család, állapította meg.*”⁷ Az életmű szerves belső koherenciáját még tovább erősíti, hogy EP publicisztikai és esszéi olyan laboratóriumokként működtek, amelyekben az esztétikai útkeresés, a személyes és a közösségi lét problémái, a műhelygondok és a politikai állásfoglalások összefüggései mintegy a regényekhez kapcsolódó előtanulmányokként, bizonyos epikai feladatok előzetes tisztázásaiként is funkcionálnak. Korántsem ritka ezért az életműben azoknak a műfaji határátlépéseknek a sora, amikor egy-egy esszé vagy közéleti írás részlete (vagy egésze) „szó szerinti, vagy torzított formában” feltűnik a regényekben. (Épp az imént említett *Ünnepi beszéd...* bizonyos részletei, pl. a *Bevezetés...* egy fejezet-fragmentumában olvashatóak, *Kosztolányi-rekonstrukciók* címen.) A korai publicisztikát ráadásul a megszólaló szerepének ugyanolyan eltávolítása, a reprezentatív személyiség megszólalói funkciójának hasonlóan ironikus

3 Esterházy Péter: *Otthon*, in: uő: *A kitömött hattyú*, Magvető Kiadó, Bp. 1988, 27.

4 „*En szívesen látom az írókat, magamat – mint kézművest. Még inkább kőműves. Kőműves. Téglák, malter, rakni, nő a fal, leomlik, újra, föl-le, Kelemen né, szóval valami nő.*”

5 Esterházy Péter: *Semmi művészet*, Magvető, Bp. 2008, 31., 143.

6 *Kaffogni a kulturális bohócokra*, 168 óra online, 2014. jún. 24.

7 Esterházy Péter: *Esti*, Magvető, Bp. 2010, 401.

megkérdőjelezése jellemzi, ami az én-maszkok, pszeudo-identitások nyelvi álarcában szerepeltetett elbeszélők sorát már a legelső írásoktól kezdődően formálta. (A pincér a *Pápai vizeken ne kalózkodj!*-ban, a *Spionnovella* besúgója, a fogadós *A fogadós naplójából*, az *Ágnes* lektorijelentés-írója, hogy csupán a korai én-dublőrök közül említsek néhányat.)

Az a frivol megjegyzés pedig, amely már (!) az 1988-as nagyszerű esszékötet egyik írásában olvasható, és amely szerint „*Magamtól idézek, mert most ez sikk, én hoztam divatba*”⁸, nemcsak az intézményesülő szerzői szerepen ironizál, hanem jelzi tudását nyelvhasználatának az irodalmi beszédmódokra tett megkerülhetetlen befolyásáról is. Azt hiszem, az elkövetkezendő EP-kutatások egyik fontos iránya ama szinte beláthatatlan nyelvi forradalom elemzése kell legyen, amellyel Esterházy írásai hatottak a magyar nyelv használatára, mégpedig nem csupán az „Esterházy-megelőzöttség” (©Szirák Péter) kortárs irodalmi beszédformáit, hanem a közbeszéd vagy a közéleti diskurzusok nyelviségét illetően is. Ez a nyelvi hatás ugyanis a beszédhasználat legmélyebb rétegeit is érinti, hiszen EP számos frázisa olyan, szinte szólásszerű természetességgel épült nyelvünk szövetébe, hogy – „a parlamenttől az ágyig”⁹ – csaknem önkéntelen beszédfordulatokként váltak nyelvhasználatunk elemi részévé. „*Ha magyarul akarok tanulni – írja inémt idézett cikkében Szegedy Maszák Mihály –, az ő könyveit veszem elő. Hálám és örömem kifejezhetetlen.*” Közismert, hogy EP számára a személyes és a kollektív identitás megélésének, a kultúrához, a társadalomhoz és a metafizikához fűződő kapcsolat hordozója a nyelv. Mégpedig abban az értelemben, ahogyan nyelv és nemzet, nyelv és kultúra összefüggéseit a Kosztolányi szemléletét is erőteljesen befolyásoló Humboldt értelmezte, aki az egyfajta folytonosan alakuló természeti organizmusként elképzelt nyelvet a nemzetek kulturális és történelmi emlékezeteként, sajátos világnézetük hordozójaként jellemezte, melynek az egyén egyszerre alávetettje és alakítója, tárgya és alanya. Ez a nyelvszemléleti közösség volt az egyik oka EP prózájában a Kosztolányi-hagyománnyal teremtett poétikai folytonosság felvállalásának, melynek jelentőségét a kezdetektől („*Mint pincér, Kosztolányit tartom mesteremnek*”¹⁰) az *Esti* gazdagon rétegzett hommage-án át a *Hasnyálmirigynapló* Kosztolányi alakját többször megidéző passzusaival bezárólag, számtalan írásában hangsúlyozta. Esterházy számára a nyelvben, a szavakban való jelenlét intenzív otthonossága a kulturális, történelmi, nemzeti elkötelezettség etikai feladataként értelmeződött, ebből a nézőpontból pedig megreszkírozható az a feltételezés, hogy EP a XX. század utolsó nagy tradícionista, nemzeti szerzője (vö. még: Isten, haza, család).

(A szónak a XIX. sz.-i pátosztól és a XXI. sz.-i ájtatoskodó szemforgatástól mentes használati értékében.)

A nyelv és a nemzeti kultúra eme egymásra utaltságának, a hagyomány nyelvi emlékezetként való tárgyiasulásának érzékeltetésére motívumszerűen idézte különböző írásaiban azt a voltaképpen humboldtíanus, ám Canettitől származó

8 Esterházy Péter: *A séta*, in: uő: *A kitömött hatyú*, ib. 225.

9 Forgách András: *Esterházyról*, Nappali ház, 1994/4.

10 Esterházy Péter: *Ünnepi beszéd és rekonstrukció*, in: *A kitömött hatyú*, ib. 43.

kijelentést, mely szerint „a haza legjobb meghatározása a könyvtár.” E definíció keretei közt a *Bevezetés... corpora* – az életmű további alakulásának ismeretében visszanezve ez pláne egyre világosabban látszik – nem csak egy új írásmód, poétika és nyelviség példaszzerű radikalizmussal megoldott technikai mutatója, hanem a szó legszorosabb értelmében vett társadalmi regény, a kelet-európaiság, a térségi, nemzeti és személyes identitás, az alávetettség és a szabadság bonyolult viszonyrendjének kimeríthetetlenül gazdag ábrázolása és definíciós kísérlete. A neoavantgárd stílusdiktatúra esélyeiről¹¹ vizionáló Szerdahelyi István alighanem jó érzékkel vette észre, hogy az az új nyelv, amelyen EP megszólalt, nem pusztán dekórum, stílusjáték, pusztá retorika, hanem – az EP által is untilt Barthes-mondat szellemében¹² – a társadalmi értelemben is lehetővé váló változások forradalmi médiuma, amely többek között a személyes szabadsággal kapcsolatos autentikus kérdések megfogalmazására nyújt lehetőséget. (Érdekes és tanulságos, hogy bő egy évtized múltán az úgynevezett „nemzeti oldal” képviselői hasonló retorikán [és nívón] keresztül kezdték féltani Esterházy Péter [szövegei]től a társadalom lelki üdvét.) Miközben írásai utat nyitottak (nyitnak) az irodalmi szöveg és ama társadalmi szöveg közt, amelybe életünk ágyazódik, Kosztolányi középpontba helyezésével EP egy minden ízében filozofikus, komoly etikai alapvetéseken nyugvó prózanyelven megszólalva tett kísérletet a hagyomány átrendezésére. Ennek köszönhetően életműve – noha mérlegeli a lehetőséget, és nehéz küzdelmet is folytat vele – túllép a posztmodern irodalomban hallgatólagosan elfogadott értékrelativizmuson, s alighanem emiatt sikerült messze felülmúlnia „gondolati mélység tekintetében azoknak a nyugati műveknek a túlnyomó többségét, amelyeket a posztmodern irodalom jelentős alkotásainak szokás tekinteni”.¹³ Érdemes röviden megjegyezni azonban, hogy jóllehet EP írásai alapvetően valóban elhelyezhetőek a posztmodernnek nevezett írástechnika és nyelvi játékok keretei közt, sőt ezeknek példás demonstrációi, a magyar irodalom szerves fejlődésének megakadása miatt Esterházy-nak (és nemzedékének) valami furcsa időcsavarral a posztmodernnel együtt a modern hiányzó irodalmi paradigmáját is meg kellett teremtenie, be kellett laknia. Sok egyéb mellett talán ez a kettősség, a két irodalmi, nyelvi, esztétikai, ismeretelméleti stb. korszak együttes jelenléte az, ami különösen izgalmassá, differenciáltan rétegzetté teszi EP szövegeit. Az a laudáció, amelyben Kosztolányi, a „báty” jelentőségéről ír, annak ellenére nélkülöz minden posztmodernre jellemző relativizmust, hogy a benne megfogalmazottak akár az Esterházy-írások poétikai alapvetéseiként, sőt az idők során „öcs”-ből a magyar irodalom „báty”, vagy apafigurájává érett szerző szerepének máig érvényes (ön)jellemzéseiként is olvashatók:

„És mégis, Kosztolányi kiegyenesíti a derekunkat: halállal, romlással, kudarc-al, bukással, vereséggel szembenézni, füstbe ment reményekkel békében együtt

11 Szerdahelyi István: *A neoavantgarde stílusdiktatúra esélye*, Népszabadság, 1984. jan. 14.

12 „helyéről elmozdítani a beszédet, annyit, mint forradalmat kirobbantani” Roland Barthes: *Kritika és igazság*, in: uő: *Válogatott írások*, Európa Könyvkiadó, Bp. é. n. 215.

13 Szegedy-Maszák Mihály: *Bevezetés a szépirodalomba*, in: uő: *„Minta a szőnyegen”*, Balassi Kiadó, Bp. 1995. 265.

élni rangot ad a nyomorúságnak, méltóságot a katasztrófának, megszépíti -nem, nem szépíti: új, soha nem ismert szépséget ad a boldogtalanság csúfságának. A szenvedés is lehet új erőt adó, ha például vezeklés legnagyobb szégyenünkért, a szeretet-nélküliségért.”¹⁴ Vagy Ottlik, a másik mester kapcsán: „Ottlik valamiféle méltóságot ajánl vagy kínál nekünk. Mert lehet, hogy az élet olyan, hogy alkukat kell kötni benne, de ezeket az alkukat is méltósággal kell kötni. És ha nem lehet méltósággal alkut kötni, akkor nem szabad alkut kötni!”¹⁵ E két idézet jól mutatja, hogy Esterházy gondolatísága már a *Bevezetés...* körüli években is „innen” vagy „túl” (nézőpont kérdése) volt a posztmodern értékviszonylagosság filozófiáján, és ugyanez a súlyos etikai tartás íródik bele elbeszélő prózáiba, melyek poétikai megalkotottságuk sikerességének függvényében több-kevesebb intenzitással, ám folytonosan a felelősség (heideggeri) elkötelezettségére, vagy az erről folytatott küzdelmes gondolkodás fontosságára emlékeztetnek. Azok a vallási, teológiai szubtextusok pedig, amelyek már a *Bevezetés...* hálózatában is fel-felbukkannak¹⁶, a későbbi szövegekben dominánsabb szólalként is megjelennek. A világi etika mellett a hit, illetőleg az ahhoz fűződő lehetséges emberi viszonyulások kerülnek gyakran előtérbe, és erőteljesebben látszódik a szövegek metaforakészletének bibliai gyökérzete is. Egy beszélgetés során¹⁷ Fabiny Tamás püspök a *Márk-változatot* pl. egyenesen teopoézisnek nevezte, és e kifejezés kapcsán sok egyéb mellett eszünkbe juthat akár a *Javított kiadás* áldozatiság-árulás problematikájának hasonló ábrázolása, vagy a HC második részének 187-es sorszámmal ellátott fohásza is. (És ezzel összefüggésben persze az utolsó regény megrendítő, Kierkegaard *Félelem és reszketését* idéző profán hitbölcseleti viaskodása.)

„Azt a nyelvet – írja Kosztolányi a *Széchenyi-emlékbeszéd*ben, melynek himnikus zárómondatát EP is többször citálja –, melyet rövid időre örökbe kaptunk, új szellemmel fényezve, csorbíttatlanul át kell adnunk utódainknak.”¹⁸ Ezt a morális örökséget közvetíti és hagyományozza tovább EP nyelvének érzéki gazdagsága, és e nyelv birtoklása felett érzett nem szűnő öröme is.

14 *Ünnepi beszéd és rekonstrukció*, ib. 52.

15 *Zakóink legtitkosabb szerkezete*, in: *A kitömött hatyú*, ib. 59.

16 E kérdésnek Radnóti Sándor külön fejezetet szentel *Az ambivalens műbírálat* című nagy tanulmányában, in: uő: *Recrudescunt vulnera*, Cserépfalvi kiadása, Bp. 1991, 161–169.

17 Budavári Evangélikus Szabadegyetem, 2015. jan. 5-én.

18 Kosztolányi Dezső: *Lenni, vagy nem lenni*, in: uő: *Lenni, vagy nem lenni*, Nyugat kiadás, é. n. 27.